

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ
В УКРАЇНІ ТА СВІТІ:
ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Матеріали
ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції

(Суми, 29 квітня 2022 року)

Суми
2022

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ. ЛОКАЛЬНІ СТУДІЇ

АДАМОВСЬКИЙ Володимир Іванович

кандидат історичних наук, доцент,

Камя'нець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка

Історичні передумови створення архівних осередків української еміграції

Повалення царизму в лютому 1917 р. дало поштовх до розгортання національно-демократичних процесів в Україні, а відтак появі українських національних державних формувань – першої та другої УНР, Української Держави, ЗУНР. Українським урядам доводилося докладати значних зусиль для розбудови і збереження української державності. Революційна стихія весни – літа 1917 р. часто супроводжувалася анархією, безладом. Тому українські національні діячі, опановуючи нову для себе державну роль, поставили на порядок денний питання збереження історико-культурної спадщини українського народу, в т.ч. – архівних документів, що залишилися від старого режиму й мали важливе історичне, політичне та культурне значення. Тому в вересні 1917 р. у складі департаменту мистецтв Генерального секретарства освіти було створено Бібліотечно-архівний відділ на чолі з О. Грушевським, в якому окремою структурою була архівна секція. Її представники окрім збереження історико-культурної спадщини й сприянні залученню до наукового обігу архівної інформації вдалися до розробки моделі організації

архівної справи, проведення архівної реформи. Паралельно з цим процесом у травні 1917 р. було засновано «Музей-архів війни і революції 1914-1917 рр.». За часів гетьмана П. Скоропадського було розроблено два проекти архівних реформ, докладено значних зусиль для налагодження архівної справи. Прихід до влади Директорії (другої УНР) не змінив загальних поглядів на архівну справу та необхідність її реформування і розбудови. Однак воєнно-політична ситуація була явно не на користь українським державотворцям [1, с. 337-349].

Вимушене залишення української території супроводжувалося низкою дій, направлених на збереження національних культурних пам'яток, архівної україніки. Так, ще наприкінці січня 1919 р. у зв'язку із вимушеним залишенням Директорією УНР Києва було дано відповідні накази про збереження архівної спадщини, а віце-директору Державного військово-історичного музею М. Обідному вивезти можливе до Вінниці. Після стабілізації фронту 30 серпня 1919 р. при Міністерстві народної освіти УНР було створено Архівну комісію на чолі з професором Кам'янець-Подільського державного українського університету, деканом історико-філологічного факультету П. Клименком для підготовки інструкцій з охорони пам'яток старовини та мистецтва і здійснення централізованого керівництва охороною архівів і музеїв. 6 жовтня 1919 р. С. Петлюра підписав наказ про заборону знищення військово-історичних документів державного та громадського значення [2, с. 45-47]. Значну роль у справі охорони українських пам'яток, в т.ч. і архівних документів відіграв головноуповноважений Уряду УНР на Поділлі,

ректор Кам'янець-Подільського державного університету професор І. Огієнко. Завдячуючи йому було збережено архіви і документи евакуйованих з Кам'янця-Подільського восени 1919 – 1920 рр. різних урядових інституцій. Так, зокрема, у його наказі за № 2 від 16 листопада 1919 р. вказувалося на необхідності зібрання архівів начальниками усіх інституцій, їх опечатування та подальшу доставку на зберігання до Головноуповноваженого уряду УНР [3].

Військово-політичний союз з Польщею дав змогу впродовж 1920 р. продовжити роботу над збереженням найцінніших документів з історії визвольних змагань українського народу. Даним аспектом займався створений у липні цього ж року в структурі Генерального штабу армії УНР Військово-історичний відділ, який очолив М. Обідний. У своїх зверненнях до вищого командування українського війська він намагався привернути увагу до проблеми охорони пам'яток, в т.ч. і архівів. Так в одній із записок М. Обідний вказав на існуючі загрози архівам, в т.ч. і військовим. Він запропонував утворити тимчасову комісію з числа представників Військово-історичного відділу для перегляду справ всіх штабів та установ, поклавши в основу завдань комісії необхідність вилучення у них важливих, цінних для історії документів і передачу їх до вказаної відділу. Щоб не було конфліктів пропонувалося замість оригіналів залишати копії з оригіналів, необхідних для функціонування армії документів [2, с. 49]. Це звернення було схвально зустрінуте начальником Головного управління Генерального штабу генералом В. Сінклером, який 21 липня звернувся до військового міністра з рапортом, у

якому констатуючи факт нищення значної кількості важливих історичних документів внаслідок військових дій, наголосив на передачі матеріалів до Військово-історичного відділу [2, с. 49]. 26 липня генерал-квартирмейстер армії УНР генерал С. Дядюша звернувся до начальника штабу армії УНР з проханням оголосити наказ по армії, що на культурно-освітні відділи дивізій покладається обов'язок фіксування найважливіших військових подій, фотографування, збирання документів, які мають історичне значення. Зібрані пам'ятки мали надсилатися до штабу армії УНР чи безпосередньо до Військово-історичного відділу. Наступного дня ця ідея була втілена у відповідний наказ Головної команди військ УНР. До справи збереження історичних документів долучилося і військове відомство. Так, 5 серпня 1920 р. його керівник В. Сальський підписав наказ, згідно якого мали утворитися комісії для перегляду та здійснення експертизи цінності архівних матеріалів з метою передачі їх на зберігання до Військово-історичного відділу [2, с. 48-50].

Слід зазначити, що військове командування армії УНР цілком усвідомлювало, що застосування вказівок на адміністративному рівні щодо заходів у справі збереження і збирання історичних пам'яток буде не достатньо ефективним. Тому було взято курс на розширення кола тих, хто буде цим займатися. Все це призвело до того, що на початку серпня 1920 р. було засновано Українське військово-історичне товариство, яке розгорнуло свою діяльність за межами України (спочатку в Ряшеві, а згодом – Ченстохові і Тарнові). Все це означало, військо керівництво та владні структури другої УНР, насамперед

С. Петлюра, вже цілком передбачали можливість такої реальності як подальша політична еміграція. А враховуючи існування українсько-польського військово-політичного союзу направленого проти Радянської Росії, цілком логічним видається факт вибору заснування та функціонування необхідного архівного осередку на території Польщі. 5 серпня 1920 р. військовий міністр В. Сальський затвердив статут товариства, головною метою якого визначалося дослідження української історії та окремо такої її галузі як військова історія. Товариство мало збирати й вивчати найрізноманітніші військово-історичні матеріали, а також створювати книгозбірні, музеї та архіви. Діяльність товариства мала поширюватися на Україну та за її межі. На наш погляд останнє може слугувати як одним із перших кроків української влади щодо створення в майбутньому архівних центрів політичної еміграції [2, с. 50].

На перших загальних зборах Українського військово-історичного товариства 25 серпня 1920 р. в Ряшеві було створено три секції: 1) відродження України; 2) старовини; 3) редакційно-видавничої справи [2, с. 51].

Головою управи товариства став полковник М. Капустянський, секретарем – М. Обідний. Але організаційною роботою товариства займався в основному її секретар. Так, за його наполяганням у вересні цього ж року було укладено «Видатковий розпис», згідно якого до кінця поточного року на утримання архівів та музеїв необхідно було 400 тис. грн., 200 тис. грн. – на перевезення документів та 600 тис. грн. – на організацію наукових

експедицій закордоном для розшуку, реєстрації й описування пам'яток української старовини та історії.

4 жовтня 1920 р. на других зборах Українського військово-історичного товариства у Ряшеві було вперше порушено питання про створення військово-історичного архіву. Як зазначалося в протоколі зборів, було «визнано необхідним в найскорший термін утворити при військово-історичному відділі Генерального штабу військово-історичний архів, куди мусять бути передані всі історичні матеріали для упорядкування і схоронення», а також була ухвалена пропозиція полковника В. Сальського організувати збереження історичних матеріалів за кордоном» [2, с. 52].

У листопаді 1920 р. українською владою, зокрема Головним Отаманом УНР С. Петлюрою було видано ряд наказів Головній Команді армії УНР щодо здійснення заходів, направлених на збереження архівних матеріалів з історії українських збройних сил. Так, наприклад, у наказі від 3 листопада зазначалося важливість зібрань документів, котрі відклалися в результаті функціонування Українського фронту (сформованого на базі Південно-Західного і Румунського) в 1917 р., адже вони стосуються участі українців у Світовій війні, українізації війська, формування національних підрозділів. Вони мають неабияку історичну і наукову цінність, а тому й підлягають збереженню. Цим мали займатися військові начальники та повітові коменданти [4]. А наступного дня з'явився наказ, який зобов'язував штабам українського війська в місячний термін передати Військово-історичному відділу (Архіву) при Генеральному штабі всі непотрібні для поточного

моменту листування, книги, щоденники, накази, історії військових частин і т.п. [5].

Ситуація на фронті неухильно погіршувалася. Виникала реальна загроза втрати музейних і архівних матеріалів, які могли потрапити до більшовиків. 17 листопада 1920 р. військовий міністр армії УНР видав розпорядження про підготовку його відомства до евакуації з Кам'янця-Подільського. Стосувалося це і архівів. Однак ефективній евакуації заважала нестача транспортних засобів. Попри зазначену проблему Українському військово-історичному товариству, військовим частинам, уряду все ж вдалося вивезти значну частину документації військових та державних установ та підрозділів армії УНР.

21 листопада 1920 р. армія УНР, урядові структури перейшли р. Збруч і опинилися на підконтрольній поляками території. Загалом за межі України було вивезено численні документи політичного та військового характеру, приватні архіви. Все це поставило на порядок денний питання їх організації та збирання на зберігання. Українські вояки опинилися в таборах для інтернованих. Переважна більшість цивільних знаходилися в Тарнові та Ченстохові. Розпочалася еміграційна сторінка історії в діяльності Державного центру УНР в екзилі.

Таким чином, поразка Української революції 1917-1921 рр. та переміщення значної кількості політичних, громадсько-культурних діячів з значною кількістю історичних пам'яток в вимушену еміграцію стало та необхідність збереження останніх стало передумовою появи архівних центрів закордоном.

1. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б. Матяш та К.І. Климової. Київ: «КМ Академія», 2002. 612 с.

2. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ: Темпора, 2008. 688 с.

3. Наказ Ч.2. Головноуповноваженого уряду УНР керівникам українських державних інституцій про негайний облік і охорону у Кам'янці-Подільському закріпленого за ними майна (за «Трудовою громадою»), 16 листопада 1919 р. // *Інститут Головноуповноваженого уряду Української Народної Республіки на Поділлі у висвітлені періодики 1919-1920 рр.: збірник матеріалів / [упоряд. Іватори вступної статті О. І. Марчук, О. М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. С. 19-20.*

4. Наказ Головної Команди військ УНР про збереження архівних матеріалів з історії українських збройних сил, 3 листопада 1920 р. // *Петлюра Симон. Статі. Листи. Документи. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. Т.4. С. 515-516.*

5. Наказ Головної Команди військ УНР про передачу до архіву при Генштабі матеріалів про визвольну боротьбу, 4 листопада 1920 р. // *Петлюра Симон. Статі. Листи. Документи. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т.4. С. 518-519.*